

KUR'AN NÜZÛLÜNÜN MEKKE DÖNEMİ

SEMPOZYUM

29 Haziran - 01 Temmuz 2012 ÇORUM

Editör

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Ömer DİNÇ

Arş. Gör. Fatma PEHLİVAN

ÇORUM BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI

ÇORUM 2013

YETİM KAVRAMI BAĞLAMINDA MEKKÎ AYETLERDE TOPLUMUN ZAYIF UNSURLARINA YÖNELİK KORUYUCU DİL

Yrd. Doç Dr. Ömer BAŞKAN*

Giriş

Bu tebliğde; Kur'an'ın kendine özgü dil sistemi içerisinde "özel" bir linguistik merhaleye denk gelen Mekkî ayetlerdeki yetim kavramının anlam ve edim söz¹ alanlarının tasviri ve analizi amaçlanmaktadır. Binaenaleyh önce; genel hatlarıyla Kur'an Dili'nin kendine özgü hususiyetlerine değinilecek, bu çerçevede Mekkî ayetlerin Kur'an Dili içerisindeki hususi konumlarına vurgu yapılacaktır. Bu genel tespitlerden hareketle de yetim kavramının ilgili dil sistemi içerisindeki konumu belirlenecektir. Buna dayalı olarak da Mekkî ayetlerdeki yetim kavramı bağlamında toplumun zayıf unsurlarına yönelik koruyucu dilin hususiyeti ortaya konulmaya gayret edilecektir.

Kur'an Dili'nin herhangi bir düzeyine ilişkin bir anlama çabası, İzutsu'nun deyimiyle çok engebeli bir yol olsa da Kur'an'ın dünya görüşünü dilsel düzeyde ören anahtar terimlerini ve bu terimler arasındaki kendine özgü sistematik ilişkiyi göz önüne almak durumundadır.² Nitekim Kur'an dili; ilk muhataplarının belli bir gelenek bağlamında kullana geldikleri gündelik dil/doğal dil/tarihsel dil³ üzerine kurulu bir dildir. Ancak bu iki dilde de ortak olan kelime ve kavramların hem anlamları hem de kullanılma biçimleri, Kur'an Dili'nin kendine özgü yapısında yeniden biçimlenmiştir. Başka bir ifadeyle kavramlar tarihsel dildeki anlamlarından farklı, tarih üstü yeni anlamlar kazanırken, kavramlar arası ilişki ağında şekillenen anlam da⁴ ilahî dilin linguistik (Gramatik) sisteminin⁵ yeniden

* Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. E-mail: omarbaskan@hotmail.com.

1 Sözü dinleyicisi üzerinde meydana getirdiği eyleme dönük etkisi üzerinden kurgulanan edimsöz kuramı veciz bir şekilde ilgili kuramcılar tarafından şöyle tanımlanmaktadır: "Bir şey söylemek, bir şey yapmaktır." İlgili kuramın tarihi ve anlam alanı için bk. Soner Akşehirli, "Söz Edimleri Kuramı Açısından Kurgusal Anlatı Metinlerinde Söz Aktarımı", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/2 Spring 2011, TURKEY, p. 148 vd.

2 Bk. Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts., s. 32 vd.

3 "Gündelik dil" kavramına yüklenen bu anlamlar için bkz., Teo Grünberg, *Anlamda Belirsizlik ve Çok Anlamlılık*, Gündoğan Yay., Ankara, 1999, s. 7.

4 Anlam kavramının benzer bir şekilde istihdamı ve temellendirilmesi için bkz., Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, t.s., s. 26 vd.

5 Hüsamettin Arslan; Durkheim, Whorf, Wittgenstein ve Brenstein'in dile ilişkin varsayımlarından hareketle, belli bir dil üzerine kurulu bir grubun diğerlerinden farklılaştığı nok-

düzenleyici alanına girmiştir.⁶ Bu bağlamda کفر kökü, türevleri ve bağlı kelimele-
rin Kur'an dilindeki kullanımları ve doğal dile kıyasla geçirdiği semantik kırılma
çarpıcı bir örnek olarak hatırlanabilir.⁷

Bu açıdan bakıldığında Kur'an dilinin; Allah'ın (cc) vahdaniyeti üzerine kur-
gularan tevhit ilkesini, bir şuurdan öte bir yaşam biçimine dönüştürmeyi hedefle-
yen tarih üstü karakteri açık bir hususiyettir. Dahası bu ana karakteristik üzerine
kurulu eyleme dönük değer ve ahlaki normlarla örülü edim söz niteliği, başka bir
ifadeyle hayatın bütününe belli bir amaç etrafında yeniden inşaya yönelik vur-
gusunu sürekli muhafaza eden genel geçer bir hitap/söylem olma vasfı, en azın-
dan Kur'an'a inananlar açısından temel bir ön kabuldür. Dolayısıyla Kur'an'ın
kendisine özgü dil sistemini çözümlenmeye dönük her hangi bir çabanın her ha-
lükarda bizzat Kur'anî söylemin ön gördüğü ve belli bir dil düzeni vasıtasıyla
tebliğ, tebyîn ve teklif ettiği topyekûn dünya görüşünün ne olduğunu anlamaya
yönelmesi "sağlıklı bir anlama faaliyeti" açısından önem arz etmektedir.⁸ Ne var
ki tarih üstülüğüne rağmen; Kur'an'ın dünya görüşünün ne olduğunu anlamayı
murad eden böyle bir çözümlenmenin, doğal olarak Kur'an'î söylemin yeniden in-
şayı amaçladığı ve adım adım dönüştürmeye uğraştığı mevcut dünya görüşünün
hususiyetleriyle mukayeseli bir incelemeye tabi tutulmasının da metodik önemi
aşıkârdır.

taşı, kullandıkları dilin örgütlenme biçimine hasretmektedir. Şu şartla ki; dilin örgütlenme
biçimindeki bu farklılık, son tahlilde grubun örgütlenme tarzı, norm ve değerleri, amaç ve
çıkartları, toplum içindeki bağlamlarının farklılığına bağlıdır. Belli bir dil kullanma biçimine
ilişkin *Linguistik (Gramatik) Sistem* tanımı tam da bu bağ üzerinden temellendirilebilir. Bk.
Arslan, *Epistemik Cemaat*, s.26 vd., 80 vd.; yine; linguistik sistem/yapı kavramına ve bu
kavram temelinde kurgulanan çözümlenme biçimine -bizim kastettiğimiz yönde- benzer bir
yaklaşım için bk., Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*; çev. Selahattin
Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, ts., s. 18 vd. (Izutsu, linguistik sistem analizini, semantik tahlil
kavramıyla daha da özelleştirmektedir.); s. 89 vd. Yine "din dili" kavramı temelinde dile iliş-
kin özel bir ayırım ve tanımlamayı içeren benzer bir kurgu için bkz., Turan Koç, *Din Dili*, İz
Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 24 27; "Kur'an Dili" tanımı için ayrıca bkz., Turan Koç, "Din
Dili Olarak Kur'an Dili", *1. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, Fecr Yayınevi, Ankara,
1995, s. 286.

6 Kur'an üslubunun en önemli hususiyetlerinden biri olarak nitelenen "İltifat Sanatı" bağlamın-
da Kur'an Dili'nin Arap şiirinin hatta hadislerin dilinden de farklı kendine özgü üslup hususi-
yetlerine yönelik bir analiz için bk. Mehmet Dağ, *Kur'an'da Üslup Diyalektiği: İltifat*, Salkım
Söğüt Yayınları, Erzurum 2008, s. 168-169.

7 İlgili kavramın ve bağlı diğer kavramların Kur'an Dili'nin bir kavramı olduktan sonra uğradık-
ları semantik kırılmanın yetkin bir analizi için bk. Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*;
s. 165 vd.

8 Bu tespitin temellendirilmesi için bk. Turan Koç, "Kur'an Dili Açısından Söz-Anlam İlişkisi",
Kur'an ve Dil Dibilim ve Hermenötik Sempozyumu, Bakanlar Matbaası, Van, 2001, s. 29.

Kur'anî Söylem ve İlk Muhatapları Arasındaki Diyalektik İlişki Açısından Kur'an Dilinin Temel Hususiyetleri

Kur'an; "ümme-i vasat"⁹ı yeniden inşa etme amacıyla, seçtiği bir beşer elçi aracılığıyla son kez bütün insanlığa hitap eden Allah'ın (cc) apaçık bir Arapça ile tebliğ ve tebyîn ettiği ilahî bir söylem⁹ olarak tanımlanabilir. Bu yönüyle indirilmeye başladığı andan itibaren beşerî alana en doğruya götüren bir kılavuz olma¹⁰ "iddiası"yla yönelen lisânî bir müdahale olarak da tavsif edilebilir.¹¹ Dolayısıyla bu söyleme ilk defa muhatap olan beşeri unsurla Kur'an arasındaki diyalektik ilişkinin¹² seyri; bu dilin neyi, nasıl ve ne amaçla söylediğini tespit etmeye yönelen bir anlama faaliyeti için yadsınmaması gereken bir anlamlandırma sınırı olarak tanzim edilebilir.¹³ Bu açıdan herhangi bir Kur'an pasajının metodik olarak kurgulanan bu diyalektik ilişki çerçevesinde ilk muhataplar tarafından nasıl anlaşıldığının tespiti önem arz etmektedir.¹⁴ Zaten Kur'anî söylemin karşıtları ya da müminlerinin, söylemin bizzat hayatı algılama ve idame biçimlerine yönelik müdahalesi/teklifi karşısındaki tutumları, bir kesinlik atfedilmemesine rağmen Kur'an'ın sonraki muhatapları açısından da her dönemde önemsenen bir anlamlandırma zemini olarak tebeyyün etmiştir. Nitekim insan; tarihî bir süreklilik

- 9 Bir metin analizi bağlamında söylem kavramının istihdamı, anlam alanı ve tanımlanma biçimleri için bk. Edibe Sözen, *Söylem:Belirsizlik, Mücadele,Bilgi/Güç ve Refleksivite*, Paradigma Yay., İstanbul 1999, s. 34 vd. (Sözgelimi bu analizde yer verilen tanımlamalardan biri şu şekildedir: "Söylem/ler; birer meta-durum (durumun-durumu) veya birer meta- eylem (eylemin-eylemi) dirler."); ayrıca bk. Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik*, Alfa Yay., İstanbul 1998, s. 68.
- 10 İlgili Kur'an ifadesi için mesela bk. İsrâ Sûresi, 17/9.
- 11 Her hitabın bir nevi olup bitene bir müdahale içerdiği, Kur'an Hitabı'nın da peygamber aracılığıyla olup bitene bir lisanî müdahale niteliğini haiz olduğu tespiti ve bu tespitin temellendirilmesi için bk. Tahsin Görgün, "Dil, Kavrayış ve Davranış: Kur'an'ın Vahyedilmesi ve İslam Toplumunun Ortaya Çıkışı Arasındaki Alâkanın Tahliline Bir Mukaddime", *III. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 137-139.
- 12 Kur'an üslubuna has diyalektik açıdan "diyalektik ilişki" kavramına yönelik bir tanımlama için bk. Mehmet Dağ, *Kur'an'da Üslup Diyalektiği: İltifât*, 3-6.
- 13 Benzer tespitler için bk. Tahsin Görgün, "Kur'an ve Tarih", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları I'*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 127-128; Necmettin Gökçür, "Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur'an Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam", *Kur'an Öncesi Mekke Toplum Sempozyumu*, ed. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 391-392; Mustafa Öztürk, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahvâl-i Şahsiye Hukuku", *Kur'an Öncesi Mekke Toplum Sempozyumu*, ed. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 271; Bu tür bir metodik kurgunun doğurması muhtemel sorunlar ve eleştirisi için ayrıca bk. Bilal Gökçür, "Müzakere, Nüzûl Dönemi Şartlarının Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Yeri", *Kur'an Öncesi Mekke Toplum Sempozyumu*, Ed. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 120-121; İsmail Çalışkan, "Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur'an Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam Adlı Tebliğin Bilimsel Değerlendirmesi", *Kur'an Öncesi Mekke Toplum Sempozyumu*, ed. Mevlüt Güngör, İstanbul 2011, s. 410 vd.
- 14 Bu önemi; Gazzâlî'nin (ö: 505/1111) "elfâzda mevcut olan mana, tespiti ve anlaşılması ile ezhâna, ezhânda olana ittiba edilmesi ile de insan fiilleri olarak ayana çıkmış yani gerçekleşmiş olmaktadır." şeklindeki tespiti üzerinden temellendiren nitelikli bir analiz için bk. Görgün, "Kur'an ve Tarih", s. 127 vd.

algısından hareketle yaşadığı anı anlamlandırılan ve bu anlam üzerinden geleceğine yön tayin eden bir zihni donanımın esiridir.¹⁵ Naklî bilgiye merbut addedilen sebep-i nüzûl, nâsih-mensûh vb.¹⁶ bilgi alanlarının yanı sıra Mekki-Medenî ilminin de her dönemde Kur'an'ın anlaşılması bağlamında usûlî bir temel olarak kabul edilmiş olması,¹⁷ mevzubahis önemin derecesi hakkında yeterince fikir verici niteliktedir.

İşte tam da bu açıdan bakıldığında Kur'an dilinin; ıslah edip dönüştürmek üzere hitap ettiği dünya görüşünün mensuplarını tanımlayan, bu tanımlama (lar) üzerinden mevzubahis dünyayı görme biçiminin yanlışlığını, sapkınlığını temellendiren, inzar, tezkîr, yer yer de tehdit içerikli vurgularla ilgili muhatapların zihin ve eylem dünyalarına sürekli tarizde bulunan yapısı kendini izhar etmektedir.¹⁸ Bu kabilden olmak üzere mevcut durum, bizzat muhatap kitlenin bir övünç vesilesi de sayarak kendilerini nispet ettikleri önceki bazı peygamberlerin ve ümmetlerinin durumlarıyla temsil edilmektedir.¹⁹ Yanı sıra ticarî vb. yolculuklarında,

- 15 Bu durumu Durmuş Hocaoğlu yaptığı nitelikli analizinde şu ifadelerle tespit etmektedir: "Ne şekilde bir anlam ve içerik verilmeye çalışılırsa çalışılırsın Tarih, Kosmos'un dışında değil içindedir ve hatta bir anlamda Tarih, Kosmos'un kendisidir. Bunun yanında tarihin asıl parametresi "değişme/değiştirme"dir ki bu da latent (gizli değişken) olarak "zaman" parametresi ile kopmaz bir radikal bağlılık içerisindedir. Bu en kapsamlı manasında olmak üzere, diyebiliriz ki, Varlık, ancak Zaman ve Değişme kavramları altında, Zaman ve Değişme de yine ancak ve yalnız Tarih kavramı altında anlaşılabilir; binaenaleyh Tarih'in olmadığı yerde Varlık yoktur, ya da, vice versa, Varlık'ın olduğu yerde zorunlu olarak tarih vardır..." Durmuş Hocaoğlu, "Tarih'in Ontolojisi Üzerine Bir Deneme: Evrensel Tarihi ve Beşerî Tarihi", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 73, Ankara, 2003, s. 26 vd.; gelenek kavramının anlam alanına yönelik bir çözümlemesinde benzer bir sonucu temellendiren Arendt ise bu durumu şu ifadeleriyle dramatize etmektedir: "... Hazinesinin nerede olduğunu ve değerinin ne olduğunu gösteren gelenek olmasaydı, zamanda iradi olmayan bir süreklilik olur, dolayısıyla insana göre ifade edersek ne bir geçmiş ne de bir gelecek kalırdı; olsa olsa dünyanın her zaman kendisiyle bir ve aynı kalan değişmesinden ve dünyada yaşayan canlıların biyolojik döngüsünden söz edilebilirdi..." İfadeler için bk. Hannah, Arendt, "Geçmiş ile Gelecek Arasındaki Uçurum (önsöz)", *Geçmiş ve Gelecek Arasında*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 16.
- 16 Ulûmu'l-Kur'an bağlamında klasik eserlerimizin tartışmasız paylaştığı ve artık bir mütearife halini almış bu belirlemeye konu diğer ilimler için mesela bk. Ahmed b. Mustafâ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevdûati'l-'Ulum*, Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, Beyrut, 1980, c. II, s. 85.
- 17 Mekki-Medenî İlmi'nin Ulûmu'l-Kur'an ve Kur'an'ın tefsiri bağlamındaki yeri ve önemi için bk. Mustafa Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekki-Medenî İlmi* (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997, s. 14 vd.
- 18 İlk inen ayetlerin üsluplarına ve söylem düzenlerine yönelik benzer bir analizin ulaştığı sonuçlar yukarıdaki tespitlerimizi temellendirecek bir çerçeve sunmaktadır. İlgili analiz için bk. Selim Türcan, "Hidâyet ve Dalâleti Allah'a Nispet Eden Ayetler Nüzûl Döneminde Nasıl Algılanıyordu?", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı: 18, ss. 88 vd., Çorum, 2010.
- 19 Benzer bir tespit için ve bu tespite referans çerçevesi sağlayan örnek ayetler için bk. İzzet Derveze, *Asrı'n-Nebi Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, c. I, s. 396-398.

yaşadıkları mekânların izlerine sürekli şahitlik ettikleri aynı toprakların daha önceki sakinlerinin başlarına gelenler; mukayeseli, imâlî ve tezkir odaklı bir dille²⁰ sürekli gündemde tutulmaktadır.

Kendilerine böyle bir dille hitap edilen “Kur’an’ın ilk muhatapları, genel olarak VII. yüzyılda Arabistan’ın Hicaz bölgesinde, yerleşik hayata geçmiş, o günün büyük medeniyetleriyle büyük ölçüde ticaret ilişkisi içinde olan, Yahudi ve Hıristiyan dinî geleneklerine yabancı olmayan Araplardır.”²¹ Ne var ki inzalin Mekke dönemi merkeze alındığında diyalektik ilişkinin seyrini tespit açısından bölgenin genelinde yerleşik uzak muhatapları da kapsayan bu genel tanımlamanın, Kur’an’ın ilk ama doğrudan hitap ettiği Mekke sakinleri bağlamında daha da özelleştirilmesi gerekmektedir. Bu özelleştirmenin; hem Mekke’de yerleşik ilk ve doğrudan muhatapların ayırıcı vasıflarını hem de bu vasıfların şekillendirdiği dünya görüşünü dönüştürmeyi hedefleyen Kur’an Dili’nin döneme özgü niteliğini belli oranda da olsa anlamaya katkı sağlaması beklenmektedir.

Başka bir ifadeyle Kur’an’î ve Peygamberî söylemin “Câhiliyye” tanımyıla²² özelleştirdiği ve her halükarda olumsuzlanan, karşıtlığını ilk andan itibaren ifşa eden ve sürdüren muhatap kitlenin karakteristik özelliklerinin analizi tebliğin sonraki aşamaları için hususi önem arz etmektedir.

Kur’anî Söylem ve Câhiliye Arasındaki Diyalektik İlişki Açısından Mekki Ayetlerin Dili

Biraz önce de ifade edildiği üzere Kur’anî söylemin Medine döneminde yer bulmuş olsa da²³ Câhiliye kavramı, olumsuzlanan bir şuur ve eylem halinin üst tanımı olarak ilk Müslüman zihinlerde karşıt dünya görüşünün sınırları belli bir tasavvuru halinde yer almaktadır. Bu dünya görüşünün karakteristik özelliklerine ilişkin ilk Müslüman muhataplardan Cafer b. Ebî Tâlib’in (ö:8/629) dilinden,

20 Mesela bk. Saffât, 37/133-138; Yunus, 10/13-14; Hac, 22/42-46; Ankebût, 29/38; Rûm, 30/9.

21 Mehmet Paçacı, “Kur’an’ın Neliğine Dair”, *Çağdaş Dönemde Kur’an’a ve Tefsire Ne Oldu?*, Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 151; İslam öncesi Mekke ve Mekke’de yerleşik unsurların sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve sosyo-kültürel açıdan durumları ve analizi için bk. Abdurrahman Kurt, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sayı: 2, Bursa 2001, s. 98 vd.; Eric R. Wolf, “Mekke’nin Sosyal Organizasyonu ve İslam”, çev. Nuri Tuğlu, *Araştırmalar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-Dergisi*, yıl:2, sayı: 3-4, Isparta 2000, s. 177 vd.

22 Her ne kadar “câhiliyye” Kur’an nüzûlünün Medine döneminde geriye yönelik bir tanımlama olarak yer alıyor olsa da Kur’anî söylemin ilk müminlerinin zihinlerinde her fırsatta atalarından devraldıklarını öne sürerek tevhide karşı direnen karşıt muhatap kitleyi anlatan bir üst tanım olarak yer etmiştir. Câhiliye tanımının anlam alanı ve bu tespit için bk. İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 53-58, 61.

23 İlgili ayetler için bk. Âl-i İmrân, 3/154; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26.

Habeşistan'a hicret aşamasında oldukça yalın bir şekilde sadır olan şu ifadeler,²⁴ zihinlerdeki Câhiliye tasavvuruna dair yeterince fikir verici niteliktedir:

“Ey Hükümdar, Allah aramızdan birini seçip de onu elçisi olarak gönderene değin biz Câhilliye ehli bir kavimdik. Putlara tapar, ölü hayvanın etini yer, fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarını kesmiş, komşuluk haklarını unutmuştuk. Kuvvetli olanlarımız zayıf olanlarımızın her şeyine el koyardı. Allah aramızdan nesebini, sıdkını, güvenilirliğini, iffetini bildiğimiz bir rasûl gönderene kadar bu hal üzere yaşadık. O bizi Allah'ın tek ilah olduğuna inanmaya, O'na kul olmaya çağırdı. Atalarımızın ve bizim O'nun yanı sıra tapmakta olduğumuz taştan ve ağaçtan putları terk etmeye davet etti. Bize doğruyu söylemeyi, emanete ve akrabalık bağının gereklerine riayet etmeyi, komşularla iyi geçinmeyi, haram kılınarlardan ve kan dökmekten sakınmayı emretti. Bizi fuhuştan, yalan söylemekten, yetim malını yemekten, iffetli kadınlara iftira atmaktan menetti...”²⁵

Bu ifadeler, Allah Rasûlü'nün Kur'an'ı tebliğ etmeye başladığı Mekke toplumunun müşrik karakterini ve temelde bu karakter üzerine şekillenmekle birlikte güce endekli ahlak ve değer anlayışını açık bir biçimde tasvir etmektedir. İzutsu, Câhiliye kavramına dair serdettiği semantik analizinde, bu kavramın anlam alanını belirleyen belirgin vasfın, sağlam bir temelden yoksun²⁶ ve tam da bundan dolayı bütünüyle dünyevileşmiş bir ahlak ve değer anlayışı olduğu sonucunu çıkarır. Detayına ilişkin sürdürdüğü çözümleme sonucu ilgili ahlak anlayışını ise, putperest arabın sağlam bir temele oturtmadığı ve bundan dolayı da güçlü olmakla özdeşleştirdiği hulûd/ebedilik algısıyla temellendirir. Kadim arap şiirinden beyitlerle desteklediği çözümlemesinin ileri aşamalarında da güçle özdeşleştirilen ebedilik algısının oğullara ve servete, servetin sağlayacağı şân-şöhrete, makam-mevkiye, zevk-ü safâya vs. aşırı düşkünlük karakteriyle dışa vurduğunu tespit eder.²⁷ Erken dönem Mekki ayetlerin dilinde de bu

24 Bu ifadeler ilk müminlerin sayıları çoğalınca Mekke'de can güvenliği tehdidiyle yüz yüze geldikleri bir aşamada, Bi'set'in 5. yılında (m.615) bir çözüm olarak öngörülen Habeşistan'a hicretin akabinde Habeş Kıralı Neçâşi'nin huzurunda yapılan konuşmanın bir bölümüdür. Diyalektik ilişkinin merhaleleri açısından oldukça önem arz eden bu olayın tarihi arka planı için bk. Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, c. I, s. 203; Habeşistan'a hicretin arka planına yönelik ilgili ayetler üzerinden bir analiz için ayrıca bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. II, s. 278 vd.

25 İfadeler ve bağlamı için bk. Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *Sîretü'n-Nebî*, thk. Mecdî Fethî, Dâru's-Sahâbe, Tantâ 1995, c. I, s. 422 vd.

26 Benzer bir tespit için bk. Selim Türcan, *Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2010, s. 172-173.

27 Tebliğimizin asıl konusu olan Kur'an Dili'nin yetimlere yönelik belirlemelerini diyalektik ilişki çerçevesinde değerlendirebilme bağlamında oldukça işlevsel görünen bu analiz ve referans çerçevesi için bk. İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 71-83; müşrik Arablardaki ahiret inancı bağlamında benzer tespitler için ayrıca bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. I, s. 382-386.

tasvirlerin istiğnâ,²⁸ çokluk yarışı²⁹ malın sahibini ebedileştireceği zannı,³⁰ mal ve oğullar sahibi olmuş diye³¹ vb. pek çok atıfla karşılık bulmuş olması,³² ayrıca yapılan her işin hesabının verileceği ahiret yurdunun varlığı ve hususiyetlerine ilişkin vurgunun sürekliliği³³ bu bağlamda dikkat çekici Kur'anî referanslar olarak kaydedilebilir. Buradan hareketle diyalektik ilişki bağlamında erken dönem Mekki ayetlerin dilinin, mal biriktirmekte birbiriyle yarışan ve bu uğurda karşılarına çıkan her engeli ciddi bir tehdit addeden Mekke seçkinleri/aristokrasisi³⁴ özelinde tecessüm eden bütünüyle dünyevileşmiş bir karaktere gönderme yaptığını tespit etmek mümkündür.³⁵ Bu noktada ilgili karakterin belirgin bir görüntüsü olarak Alâk sûresinde yer verilen "kendini müstağni görme" vasfının, tarih üstü bir tanımlama olarak da rahatlıkla okunabileceği tezini temellendiren bir analize³⁶ gönderme yaparak bu ilahî nitelermelerin genel-geçer olma hususiyetlerinin dikkate alınması zorunluluğu da ikaz edilmelidir.

Binaenaleyh erken dönem Mekki ayetlerin, tek ilah olan Allah'ın vahdetine, sınırsız kudretine, bahşettiği nimetlerine, dünyanın geçiciliğine, ebedî âleme ve bütün bunların idrak alanındaki delillerine, bir hesap gününün muhakkak kurulacağına, bu hesap gününde hüsrana uğrayanlardan olmamak için şirkten, inkârdan, kendilerine tebliğ edilen Kur'an'ı yalanlamaktan, dürüstlüğü çok iyi bildikleri onun mübelliği Hz. Muhammed'i alaya almaktan uzak durulması gereğine ve dahi statüleri ne olursa olsun diğer hem cinslerin hakkına hukukuna riayet edip adaletin her halükarda gözetilmesi zorunluluğuna vs. yönelik tezkîre ve inzâra yoğunlaşmış dilinin hedefi; Mekke seçkinleri özelinde temsilini bulan karşıt dün-

28 Alak, 96/7.

29 Tekâsür, 102/1-2.

30 Hümeze, 104/2-3.

31 Kalem, 68/14.

32 Mesela bk. Kalem, 68/10-14; Müdessir, 74/11-17; Abese, 80/5; Fecr, 89/17-20; Âdiyât, 100/8; Beled, 90/5-16.

33 Benzer bir tespit ve bu tespitin temellendirilmesi ve Kur'anî referansları için bk. İzzet Derzeve, *et-Tefsîru'l-Hadîs Nüzûl Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*, çev. Şaban Karataş ve diğerleri, Ekin Yayınları, İstanbul 1998, c. I, s. 31-34.

34 Mekke seçkinlerinin statü ve statünün toplum indindeki algısı için bk. Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003, s. 225 vd, Câhiliye Arap toplumuna yön veren temel dinamikler açısından Mekke seçkinlerinin yeri noktasında bir tespit için bkz. Türcan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru*, s. 172; Mekke liderlerine ilişkin Kur'an'a yönelik tutumlarını konu edinen ayetler üzerinden bir analizi için, Derzeve, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. I, s. 288-292.

35 Benzer tespitler ve bu bağlamda referans teşkil eden ayetler için bk. Derzeve, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. II, s. 165 vd.

36 Aydınlanma dönemiyle birlikte özellikle Batı'nın peşine düştüğü sınırsız hürriyet telakkisinin de ayette kastedilen istiğnâ ile sonuçlandığına, pekâlâ ayetin bu tanımlamasının bu yeni durumu da kuşatan genel geçer bir ifade olarak okunabileceğine ilişkin bu analiz için bk. Görgün, "Kur'an ve Tarih", s. 132 vd.

ya görüşünün referans çerçevesini³⁷ bütünüyle tüketmek olarak tespit edilebilir. Nitekim “geniş ölçüde diyalektik bir yöntemin hakim olduğu Mekki sürelerde, putperestlerin tutumlarının gün geçtikçe olumsuzlaşmasına paralel olarak üslubun da giderek sertleştiği görülür.”³⁸

Mekki ayetlerin giderek sertleşen diline konu edilen belirgin hususlardan biri de, Mekke seçkinlerinin servet edinme arzularının tutsağı haline gelmiş toplumun yetim ve kimsesiz unsurlarının durumudur. Binâenaleyh tebliğin bu aşamadan sonraki kısmı şu ana kadar inşa edilmeye çalışılan teorik zemin-üzerinden salt bu konuya yer veren erken dönem Mekki ayetlerin diline yönelik çözümleme çabasına hasr edilecektir.

Mekki Ayetlerin Yetim ve Kimsesizlere Yönelik Koruyucu Dili

Erken dönem Mekki ayetlerde ısrarla vurgulanan bir tema olmasının yanı sıra neredeyse Kur'an nüzûlünün son aşamasına kadar nazil olan yirmiden fazla ayete³⁹ konu edilmiş yetim kavramının, kelime düzeyinde “yalnız kalmak/tek başına kalmak” temel anlamını ifade eden bir kökten türediği kaydedilmektedir.⁴⁰ Binaenaleyh bu temel anlamdan hareketle bu kökten türetilen “el-yetîm”in ise daha çok babasından yalnız kalmış/ayrı düşmüş çocukları nitelemek üzere istihdam edilen sıfat olduğu belirtilmektedir.⁴¹ Hele hele bir çocuk için anne-babadan, özellikle de ölüm neticesinde ayrı düşmek gerçekten insanlık tarihinin her döneminde en büyük yoksunluklardan biri olsa gerektir. Ancak Mekki ayetlerdeki yetim kavramının, Mekke seçkinleriyle sürdürülen diyalektik ilişki bağlamında salt babadan yalnız/sahipsiz kalmanın husule getireceği psikolojik yoksunluktan çok öte temelli başka bir probleme işaret ettiği ifade edilmelidir. Nitekim hayatın gidişatını belirleyen temel dinamiğin servete dayalı güç olduğu bir ortamda, geçimi temin etmenin ötesinde temel insanî hakların da bir nevi garantisi olan babadan yalnız kalmak yani yetim kalmak, bir çocuk için bir nevi ikbalinin karardığı

37 Kavramın anlam alanı için bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, İz Yayınları, İstanbul 1997, s. 86.

38 Mustafa Çağrı, “Kur'an (Muhtevası Kısmı)” *DİA.*, TDV. Yayınları, Ankara 2002, c.26, s. 391; Mekki ayetlerin ayırıcı üslup özelliklerine dair bir değerlendirme için ayrıca bk. İzzet Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usûl*, çev. Vahdettin İnce, Ekin Yayınları, İstanbul 2008, s. 101 vd.; ayrıca Biset'in 3. yılından önce net bir karşı duruşun şekillenmeye başlamış olduğu tespiti için bk. Türcan, *İlk Dönem Kur'an Tasavvuru*, s. 170.

39 Ayetlerin toplu bir listesi için bk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yay., İstanbul 1990, s. 770.

40 Huseyn b. Muhammed Ragıb el-İsbahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul, 1986, s. 845; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem Ali b. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dârü's-Sadr Beyrut ts., c. XII, s. 645-646

41 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XII, s. 645.

bir durumu işaret etmektedir. Hatta ilgili kavramın gerek ayet⁴² ve hadislerde⁴³ gerekse örfte mecâzen de olsa, bülûğ çağından önce babası vefat edip evlenme çağına girmiş kızları yanı sıra kocası ölüp de yalnız kalan dul kadınları da tavsif eden bir yönünün olması⁴⁴ kavramın anlam alanına ilişkin değerlendirmelerde dikkate alınması gereken bir husus olarak kaydedilmelidir. Bu yönüyle kavramın, yerleşik örf gereği⁴⁵ özellikle miras hakkından mahrum bırakılmak suretiyle ekonomik özgürlüğü bütünüyle dumûra uğratan ve sırf bu yüzden kendilerine vasîlik/hâmilik edenlerin her türden tahakkümüne boyun eğmek zorunda kalan bir sosyal sınıfa da gönderme yaptığı söylenebilir.

Şimdi bu ön belirlemelerin eşliğinde inşa edilen teorik çerçeve üzerinden ilgili ayetleri okumaya geçebiliriz.

Nüzûl tarihlerini tespitte odaklı bir çalışmaya göre⁴⁶ yetim kavramına yer veren ayetlerin yer aldığı ilk sûre, Dûha'dır.⁴⁷ Bu sûre yapılan tespitlere göre risaletin 2. yılı başlarında Mekke seçkinleriyle karşıtlığın belirginleştiği bir evrede inzâl edilmiş olmalıdır. Sûrede genel olarak bizzat Mekke seçkinlerinin Hz. Peygamber'e yönelik söz ve fillerinin giderek artan dozajına karşı⁴⁸ bir teselli

42 Mesela bk. Nisa, 4/3, 127.

43 Tirmîzî, Nikâh 18; Ebû Dâvûd, Nikâh 23, 25; Nesâî, Nikah, 31.

44 Kavramın anlam alanı için bk. Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993, c. II, s. 72; Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c. I, s. 453-454; Fâhru'd-Dîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*; Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. III, s. 482484, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul ts., c. II, s. 1280-1281.

45 Bu örfün mahiyetine ve geç dönemde dahi uygulandığına ilişkin bir rivayet için mesela bk. Fâhru'd-Dîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*; c. III, s. 502.

46 Tarihi arka planla birlikte Kur'an Dili'nin kendine has yapısından hareketle tespit olunan bir takım istatistikî verilerle de desteklenen bir kronoloji sunması açısından ayetlerin nüzûl tarihi bağlamında Mehdi Bâzergan'ın ilgili çalışmasındaki tespitleri temele alınacaktır. İlgili tespitler için bk. Mehdi Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, çev. Yasin Demirkıran-Muhammed Feyzullah, Fecr yay., Ankara 1998, s. 129 vd. (14 no'lu Tablo), 151 (15 no'lu Tablo); mukayese amaçlı yaralanılan diğer tasnifler için bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. II, s. 160-163. (Mekkî Sürelerin Sıralandığı Tablo)

47 Klasik verileri de dikkate alan bazı tasniflere göre Fecr sûresi Duha sûresinden daha önce nazil olmuştur. Ancak hem diyalektik ilişkinin seyri açısından hem de temele aldığımız Bâzergan tasnifi Duhâ'yı daha önceye yerleştirdiğinden biz de Duhâ'dan başlamayı uygun gördük. İlgili tasnifler için bk. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, c. II, s. 160; benzer bir tasnif için bk. Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî*, s. 95; esas aldığımız tasnif için bk. Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, s.157.

48 Mesed sûresinin sebab-i nüzûlü bağlamında yer verilen rivayetlerden, karşıtlığın erken dönemden itibaren zaman zaman da fiilen olamk üzere Hz. Peygamber'i aşâğılamaya dönük bir boyut kazandığı görülmektedir. İlgili rivayetler için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c. XII, s. 734-736; Duha sûresinin nüzûl sebab-i bağlamında ise Ebû Leheb'in karısı, Ebû Süfyan'ın da kardeşi olan Ümmü Cemîl'e yapılan atf diyalektik ilişki bağlamında hayli fonksiyonel görünmektedir. İlgili rivayetler için mesela bk. er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*; c. XI, s. 192.

çerçevesi oluşturulmaktadır. Bu bağlamda Allah Rasûlü'ne doğmadan önce kaybettiği babasından, altı yaşında bir çocukken de annesinden yetim kalmasının dayanılmaz acısını dindiren Rabbinin, kendisini şimdi de yalnız bırakmayacağı açıklıkla ifade edilmektedir. Dahası bu andan sonrasının daha öncesine nazaran kendisinin çaba sarf ettiği cihette hayra ulaşacağı bir süreç olacağı müjdelenmektedir. Bizim analizimiz açısından dikkat çekici husus ise sürede babadan yalnız kaldığı için mirasının amcaları tarafından paylaşılması neticesinde⁴⁹ kendini içinde bulduğu fakirliğin ıstırabına da atıfta bulunulmuş olmasıdır. Ve bu ıstırabı dikkat çekilir çekilmez ardından yer verilen "Yetime gelince sakın ona kahretme, senden bir şey isteyen de azarlama!" ilahî beyanının kasd-ı mahsûsudur. Nitekim Zemahşerî, ayetteki "Ona kahretme!" ifadesini, "Zayıflığını fırsat bilerek yetimin malını ve hakkını gasp etme!" açılımıyla⁵⁰ karşılamıştır. Bu açılimdan da hareketle Duhâ sûresinin bu ayetleriyle birlikte, bizzat peygamberimizin de yaşadığı acı bir tecrübe olan yetimlerin malına el konulması eyleminin ilahî söylemin erken dönemden itibaren halline odaklanacağı bir mesele olarak belirlendiğini tespit etmek mümkündür.

Baz aldığımız tasnife göre Duha sûresinden sonra indiği düşünülen Fecr sûresinde ise ilgili vurgu çok daha açık olup, mesele Mekke aristokrasisinin olumsuzlanan bir eylemi olarak özel gündeme alınmış görünmektedir. Buna göre Kureyş seçkinlerine; Cenab-ı Hakk'ın kendilerinden çok daha fazlasını bahşettiği eşi benzeri olmayan İrem Şehrinin, Âd ve Semûd kavimlerinin ve dahî uzak bir diyar olmasına rağmen rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla en azından ticari yolculukları sırasında görenlerin şahadetleriyle vakıf oldukları⁵¹ dehşetengiz piramitlerin sahibi Firavun'un akıbetleri temsil ve ihtar edilmektedir. Bu temsille Kureyş seçkinlerine aynı hataları tekrar etmeleri durumunda başlarına geleceğin farklı olmayacağı ima edilmektedir. Devamla "el-İnsân" cins ismi üzerinden rızkının artmasına fevkalade sevinip, azalması durumunda da hemen isyana hazır görünen bir karakter analizine geçilmektedir. Takiben gâipten birden muhatap kitleye yönelen bir hitapla⁵² seslenilen taife ise; yetime ikramı, düşkünün doyurmaya teşviki bir nebze dahi aklına getiremeyecek kadar mal edinme hırsının esiri olmuş ve bu hırsıyla gasp ettiği mirası hak hukuk demeden yalayıp yutan bedbaht kimseler olarak tanımlanır. Ve akıbetlerinin vahameti kendilerine açık seçik ikaz edilerek sûreye son verilir. Ayetlerle ilgili rivayet çerçevesinde yer verilen ve klasik kaynaklarımızda erken dönem Mekki

49 Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 8, s. 93; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr. İstanbul ts., c. 10, s. 511; Hayrettin Karaman ve Diğerleri, *Kur'an Yolu*, DİB. Yay., Ankara 2008, c. 5, s. 639.

50 İlgili anlamlandırma için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 707.

51 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, c. I, s. 153.

52 Bir iltifat sanatı hususiyeti olan bu üslup özelliğine ilişkin detaylı bilgi için bk. Dağ, *Kur'an'da Üslup Diyalektiği: İltifât*, s. 205 vd.

ayetlerdeki “el-İnsân” cins isminin muhtemel kasd-ı mahsûsası sadedinde tespit edilen isim listesine⁵³ göz atıldığında ise olumsuzlanan karakterin kimliği Kureyş seçkinleri olarak tebeyyün etmektedir. Buradan hareketle de onların yetim ve düşkünlere muamelelerinin temsil ettikleri dünya görüşünün sapkınlığını açıklıkla ortaya koyan bir gösterge olarak muhatap kitlenin de gündemine arz edildiği yorumunu yapmak mümkündür.

Bir sonraki evrede nazil olduğu değerlendirilen Mâûn sûresinde ise, eleştirilen eylem hemen hemen aynı ifadelerle yani, yetimi itip kakmak, düşkünü doyurmayı teşvik bile etmemek şeklinde yer bulmuşken, eleştirinin dozunun daha da arttığını tespit etmek mümkündür. Şöyle ki, sûrenin başlangıcındaki “Gördün mü?” sorusunun, bu hitabı duyanlar indinde uyandırdığı merak ve yönlendirici etki üzerinden, ilgili fiili işleyenleri afişe etmeye yönelik işârî tonlaması açıkça hissedilmektedir. Nitekim ilgililerin ifşasına sebep teşkil eden yetimi itip kakma ve düşkünü doyurmaya teşvik dahi etmeme fiilleri, ancak dinî yalanlayan bir karakterin yapabileceği eylemler olarak özelleştirilmişlerdir. Sanki hitabı işiten muhatap kitle indinde uyandırılan merak bir anda görüp durmakta oldukları bu eylemlerin sahiplerinin asla itibar edilmemesi gereken kimseler olduğu sonucuna tahvil edilmek istenmektedir. İlgili rivayetlere bakıldığında ise sûrenin inişine sebep teşkil eden dolayısıyla ifşa edilen karakterin kimliğini teşhis etmemizi sağlayan olay şu şekilde aktarılmaktadır: “Ebu Cehil bir yetimin vasisi idi. Yetim çıplak olarak gelip malından bir şeyler istedi. Ebu Cehil onu kovdu ve hiç oralı bile olmadı. Kureyş’in ekâbiri de alay etmek maksadıyla hiç bir şeyden haberi olmayan yetim çocuğu, “Git, Muhammed sana şefaâtçi olsun!” deyip Hz. Muhammed’e gönderdiler. Hz. Peygamber’e gelen çocuk ondan yardım etmesini isteyince, ihtiyaç sahibini hiçbir zaman reddetmeyen Hz. Muhammed, çocukla birlikte Ebu Cehil’in yanına gitti. Ebu Cehil ise merhaba edip hemen yetimin malını verdi...”⁵⁴ Binaenaleyh ilgili rivayetlerin aktardığı bilgilerle sağlanan eşleştirme ve arka plandan hareketle, Mâûn sûresindeki yetim ve miskinlere yönelik muamelelerin eleştirisi üzerinden ifadeye yansımış ifşa amaçlı vurguyla, ilgili meselenin hitap edilen toplumun geneline şamil bir farkındalık oluşturma boyutuna taşındığı çıkarımı yapılabilir.

Peygamberimizi müşriklerin eziyetleri ve baskıları karşısında yılmayıp mücadeleye yönlendiren bir girişle başlayan Beled sûresinde de yetim kavramı;

53 Bu isim listesi ve klasik referansları için bk. Mustafa Öztürk, “İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahvâl-i Şahsiye Hukuku” s. 234; bu ayetteki “el-İnsan” ile kastedilen kişinin muhtemel kimliğine ilişkin rivayetler için ayrıca bk. er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, c. XI, s. 156.

54 Nüzûl sebab-ı bağlamında Ebu Cehil’in kahramanı bu olay olduğu uzun uzadıya anlatılırken, aynı bağlamda kaydedilen farklı rivayetlerde de olayın Velid b. Muğîra, Ebu Süfyan vb. ekabirden diğer isimlere mal edilerek anlatılması diyalektik ilişkiyi temele alan analizimiz için hayli ilginçtir. Bu ve diğer rivayetler ve isimler için bk. er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*; c. XI, s. 301-302.

tıpkı önceki sûrelerde olduğu üzere, kıtlığın hüküm sürdüğü bir zamanda bile mala olan düşkünlüğünden dolayı akrabalık bağı olan yetime, hatta artık açlıktan yere kapaklanmış bir miskine⁵⁵ dahi el uzatmayan bir karakterin olumsuzlanan eylemi bağlamında konu edilmektedir. Ancak bu sûrenin; iyiyi ve kötüyü tanıma kabiliyeti bahşedilen her hangi bir muhatabın, olumsuzlanan eylemlerin tersini yapmak kaydıyla yani; bir köle azad etmek, açlık ve kıtlık zamanı akrabası olan bir yetimi ve miskini doyurmak, birbirlerine iman, sabır ve merhameti tavsiye edenlerden olmak suretiyle rahatlıkla ashâbu'l-meymene'ye dâhil olabileceğine yönelik teşvik edici dili de dikkat çekmektedir. Binâenaleyh bu olumlu ve teşvik amaçlı vurgularla birlikte ilgili kötü muameleler bağlamında bu yeni aşamaya kadar muhatap kitle zihninde oluşturulan bi'l-kuvve farkındalığın, fiile de sirayet etmesi ön görülen bi'l-fiil bir farkındalığa yönlendirildiğini belirlemek mümkündür.

Nitekim Mekke döneminin sonlarına doğru nazil olduğu düşünülen⁵⁶ İsrâ ve En'âm sûrelerinde yer verilen konuya ilişkin aynı ifadelerden müteşekkil son iki ayetin⁵⁷ diline bakıldığında, ilgili hitabın belli bir nitelik ve niceliğe ulaşan mümin toplumun eylem alanına dönük kesin sınırlamalar içeren hususiyeti açıklıkla görülmektedir. Mevzubahis ayetlerin ikisinin de yer aldığı ve birbirine içerik olarak oldukça yakın pasajlar birlikte okunduğunda görülür ki; bu sınırlamalar yetim ve kimsesizlere yönelik olumsuz muamelenin yasaklanmasının çok ötesinde, içinde yetim ve kimsesizler başta olmak üzere herkesin güvenli ve huzurlu bir şekilde yaşayabileceği ideal bir toplum nizamını düzenlemeye dönük inşâî bir çerçeveyi öngörmektedir. Bu çerçeveye göre; Yegane yaratıcı Allah'a asla şirk koşulmamalı, anaya-babaya iyi muamele edilmeli, fakirlik korkusuyla çocuklar öldürülmemeli, akrabaya, yoksula hatta yolda kalmışlara hakkı verilmeli, israftan kaçınılmalı, zinaya yaklaşılmamalı, Allah'ın haram kıldığı can haksız yere öldürülmemeli, yetimin malına asla sûi emelle yaklaşılmamalı, ölçüye ve tartıya hile karıştırılmamalı ve ne surette olursa olsun adalet zedelenmemelidir.⁵⁸

Yetim kavramına yer veren Mekkî ayetlere yönelik okumamız tebliğimizin sınırları gereği burada bitirilebilir. Ancak Kur'an'î söylemin Mekke döneminin sonlarına doğru ön görmeye başladığı ideal toplum yapısını bizzat şekillendirdiği Medîne dönemine ait belirlemeleri ve sınırlamaları göz önüne alınmaksızın ilgili çözümlemenin nihai çerçevesini kazanması beklenemez. Çünkü birbirini tamamlayan iki linguistik merhalenin metodik anlamda tekil olarak değerlendiril-

55 Bu anlamlandırmaya temel teşkil eden izahlar için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 745; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5844.

56 Bâzergan'ın tasnifine göre İsrâ sûresi ilgili ayeti Bi'setin 9. yılında, En'âm sûresinin ilgili ayeti ise, Bi'setin 10. yılında nazil olmuş ayetlerdendir. Bk. Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, s. 132-133.

57 İlgili ayetler için bk. İsrâ, 17/34; En'âm, 6/152.

58 İlgili pasajlar ve içerikleri için bk. İsrâ, 17/31-38; En'âm, 6/151-153.

lebilmeleri mümkün gözükse de Kur'anî söylemin ön gördüğü dünya görüşünün bütünlüğü açısından tek başlarına hükme medar olacak biçimde ele alınılmaları imkân dâhilinde değildir. Bu açıdan bakıldığında son belirlemeler olarak şu hususlara yer vermek önem arz etmektedir: Tebliğimizin konusu olarak ele aldığımız ve Mekkî ayetlerle sınırladığımız yetimlere yönelik koruyucu dilin Medenî ayetler⁵⁹ bağlamında yerini; açık zulümden korumanın çok ötesinde ilgili sınıfın nitelikli birer şahsiyet olarak topluma kazandırılmalarını temine yönelik detayları düzenleyen bir dile bıraktığı görülebilir. Bu bağlamda ilgili ayetler okunduğu zaman, yetim ve kimsesizlerin en iyi şartlarda yetiştirilmesinden, evlendirilip iyi bir ikbale kavuşturulmalarına kadar bütün süreçlerin ele alındığı ve bu hususların yakın akraba başta olmak üzere topluma ve dahi devlete teklif edilen üst bir sorumluluğa tekabül ettiği rahatlıkla görülebilir.

Sonuç

Yetim kavramına yer veren Mekkî ayetlerin, nüzül sürecinin yönlendirdiği diyalektik ilişki bağlamında okunmasını deneyen bu tebliğde ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

- 1- Kur'an'ın kendisine özgü dil sistemini çözümlenmeye dönük her hangi bir çabanın her halükarda bizzat Kur'anî söylemin ön gördüğü ve belli bir dil düzeni vasıtasıyla tebliğ, tebyîn ve teklif ettiği topyekûn dünya görüşünün ne olduğunu anlamaya yönelmesi "sağlıklı bir anlama faaliyeti" açısından önem arz etmektedir. Ne var ki tarih üstünlüğüne rağmen; Kur'an'ın dünya görüşünün ne olduğunu anlamayı murad eden böyle bir çözümlemenin, doğal olarak Kur'an'î söylemin yeniden inşayı amaçladığı ve adım adım dönüştürmeye uğraştığı ve dönüştürdüğü mevcut dünya görüşünün hususiyetleriyle mukayeseli bir incelemeye tabi tutulmasının metodik önemi aşikârdır.
- 2- Bu ön kabulde birlikte okunduğunda Kur'an dilinin; ıslah edip dönüştürmek üzere hitap ettiği dünya görüşünün mensuplarını tanımlayan, bu tanımlama (lar) üzerinden mevzubahis dünyayı görme biçiminin yanlışlığını, sapkınılığını temellendiren, inzar, tezkîr, yer yer de tehdit içerikli vurgularla ilgili muhatapların zihin ve eylem dünyalarına sürekli tarzide bulunan yapısı kendini izhar etmektedir.
- 3- Buradan hareketle diyalektik ilişki bağlamında erken dönem Mekkî ayetlerin dilinin, mal biriktirmekte birbiriyle yarışan ve bu uğurda karşılarna

59 Hicretin 1. yılından 10. yılına yayılan bir periyotta indikleri değerlendirilen konuya ilişkin 16 ayet ve nüzül dönemleri için bk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 770; Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, s. 129 vd. (14 no'lu Tablo), 151 vd. (15 no'lu Tablo)

çıkan her engeli ciddi bir tehdit addeden Mekke seçkinleri/aristokrasisi özelinde teccüm eden bütünüyle dünyevileşmiş bir karaktere sürekli gönderme yaptığını tespit etmek mümkündür.

- 4- Mekki ayetlerin bu karakterin zaafılarından tezkiye ve inzâra yoğunlaşmış dilinin hedefi; Mekke seçkinleri özelinde temsilini bulan karşıt dünya görüşünün referans çerçevesini bütünüyle tüketmek olarak tespit edilebilir. Nitekim geniş ölçüde diyalektik bir yöntemin hakim olduğu Mekki sûrelerde, putperestlerin tutumlarının gün geçtikçe ölümsüzlaşmasına paralel olarak üslubun da giderek sertleştiği görülür.
- 5- Mekki ayetlerin giderek sertleşen diline konu edilen belirgin hususlardan biri de, Mekke seçkinlerinin dünyevileşmiş karakterlerinin, servet edinme arzularının tutsağı haline gelmiş toplumun yetim ve kimsesiz unsurlarının durumudur.
- 6- İlk defa Duhâ sûresinde yer verilen ayetlerin dilinden hareketle, bizzat peygamberimizin de yaşadığı acı bir tecrübe olan yetimlerin malına el konulması eyleminin ilahî söylemin erken dönemden itibaren halline odaklanacağı bir mesele olarak belirlendiğini tespit etmek mümkündür.
- 7- Fecr sûresindeki ilgili belirlemelerden hareketle de, Mekke seçkinlerinin yetim ve düşkünlere yönelik muamelelerinin temsil ettikleri dünya görüşünün sapkınlığını açıklıkla ortaya koyan bir durum olarak hitaba muhatap herkesin dikkatine arz edilen bir konu haline geldiğini belirlemek mümkündür.
- 8- Bir sonraki aşamada yani Mâûn sûresinde ise yetimi itip kakma ve düşkünü doyurmaya teşvik dahi etmeme fiilleri, ancak dinî yalanlayan bir karakterin yapabileceği eylemler olarak özelleştirilmişlerdir. Tarihî arka plandan hareketle bu özelleştirmenin ilgili meseleye ilişkin hitap edilen toplumun genelini kuşatacak bir farkındalık oluşturma amacına matuf olduğu çıkarımı yapılabilir.
- 9- Beled sûresinde konu bağlamında yer verilen olumlu ve teşvik amaçlı vurgularla birlikte, bu aşamaya kadar muhatap kitle zihninde oluşturulan bi'l-kuvve farkındalığın, fiile de sirayet etmesi ön görülen bi'l-fiil bir farkındalığa tahvili hedefini belirlemek mümkündür.
- 10- Mekke döneminin sonlarına doğru nazil olduğu düşünülen İsrâ ve En'âm sûrelerinde yer verilen konuya ilişkin aynı ifadelerden müteşekkil son iki ayetin diline bakıldığında ise, ilgili hitabın belli bir nitelik ve niceliğe ulaşan mümin toplumun eylem alanına dönük kesin sınırlamalar içeren hususiyeti açıklıkla görülmektedir. Mevzubahis ayetlerin ikisinin de yer aldığı ve birbirine içerik olarak oldukça yakın pasajlar birlikte okundu-

ğunda görülür ki; bu sınırlamalar yetim ve kimsesizlere yönelik olumsuz muamelenin yasaklanmasının çok ötesinde içinde yetim ve kimsesizler başta olmak üzere herkesin güvenli ve huzurlu bir şekilde yaşayabileceği ideal bir toplum nizamını düzenlemeye dönük inşâî bir çerçeveyi öngörmektedir.

- 11- Kur'an'î söylemi anlamaya yönelik her hangi bir çabanın sadece Mekke dönemini merkeze alıp, Medîne dönemine ait belirlemeleri ve sınırlamaları göz önüne almaksızın nihai çerçevesini kazanması beklenemez. Bu açıdan bakıldığında ise Mekkî ayetlerle bağlamında tespit etmeye gayret ettiğimiz yetimlere yönelik koruyucu dilin, Medenî ayetler bağlamında ise yerini; korumanın çok ötesinde ilgili sınıfın nitelikli birer şahsiyet olarak topluma kazandırılmalarını temine yönelik bütün detayları düzenleyen bir dile bıraktığı görülebilir.